

121
8

॥ अथ मेघदूतव्याख्या ॥

Meghaduta vyakhya.

श्रीगणेशाय नमः ॥ मातापितॄभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये सद्यो दक्षिणादृक्ष्या
 तस्य कुचद्वारदृष्टये जंतरायतिमिरे वरं तये रंजया वनमचिंत्यवैभवं तन्नरं च युधि
 कुंजरं मुखे मम हे किमपि तुंदिहं महः शरणांकरवापि शर्मदं तैश्चरणां चापि चराचरे
 यजीव्यं करणमसुखोः कठाक्षपातैः कुरुमासं च कृतार्थसार्थवाहं इहान्वयमुखे
 नैव सर्वव्याख्यायते मया नाम्नांतिरव्यने किंचिन्नानवेक्षितमुच्यते आरामं
 स्त्रिया वस्तुनिर्देशो चापि तन्मुखमिति एतस्यानकाव्यादौ वस्तुनिर्दिष्टानकथां
 प्रस्तौति काश्चित्कांताचिरहृत्परास्वाधिकारप्रमत्तः शृण्वेनास्तंगामितमहिमा
 वर्षभोग्येण भर्तुः यदश्रुत्ते जनकजनयासा नमुष्योदकेषु स्निग्धध्यायानर
 मुवसतिं तमगिर्याश्रमेषु १ काश्चिदिति स्वाधिकारनस्वनियोगान् प्रमत्तः अ
 नवहितः प्रमादो नवधानतेत्यमरः जुगुप्साचिरमप्रमादार्थनामुवसंख्यान
 मित्यपादानात्त्वचमी अतएवावराधाधूतैः कांताचिरहेवाप्रियावियो

जेन गुरुणा दुर्भरे वा दुःसरे योत्स्यः गुरुस्तु जीव्यतोऽश्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति शब्दार्थः
चे वर्यं स वत्सरं भोग्येन चास्ते पाका ध्वनोरत्यंत संयोग इति द्वितीया जत्वं तस्यैवो
चेति समासः कुमन्ति चेति रात्वं भर्तुः स्वामिनः श्रापेन अस्तं नाशं गमितो श्रापितः महि
मासामर्थं यस्य सोऽस्तं गमितमहिमा जस्तमिति सकारो जमव्ययं तस्य द्वितीया यो
गचि भागात् समासः कश्चिद्दक्षः देवयोनिचिरो यः विद्याधरा यस्य रोयक्षरक्षो गंध
र्वकिन्नरः पिशाचो गुरुकः सिद्धो भूतो मीदेव यो नय इत्यमरः जनकजनयायाः सी
मायाः स्त्रानेन जवगाहेन पुरायानि पचिजो दकानि येषु तेषु यावने चित्त्वर्थः छाया
प्रधाना स्तरवः छायातरवः शाकवार्थि चत्वात् समासः स्निग्धाः छायातरवः
जमेरु चक्षाः येषु तेषु च सति योग्येषु व्यर्थः स्निग्धं नुमस्त्रयो सोऽदे छाया वक्षो न
मेरुस्य दिनि ~~का~~ शब्दार्थं वे रामगिरिः चित्रकूटः तस्याऽऽमेषु च सति स्थितिं कृतवा
न जत्र कचिना जा शान्मस्त्रिया वस्तु निर्देशो चापित न्मुखमिति रास्त्रा काव्या
दौ यक्षरूपवस्तु निर्देशः कृतः अत्र रे ~~का~~ शतः नगरार्थं वा दिवर्कं न स भवान्महा

काव्यत्वं रसो भविप्रलंभप्रंगारः संभोगो विप्रलंभः संक्षप्रद्विधाप्रंगारद्वयने
 संयोगयोस्तु संभोगो विप्रलंभो विप्रलंभो विप्रलंभो विप्रलंभो विप्रलंभो विप्रलंभो
 रिमान् विप्रलंभो भिलाषेष्वा प्रवासविरहात्सक इति तत्रायु-मादौ वस्थास्तु चि
 ता अत्र एव एकत्रानवस्थानं स्तु चितं जा प्रमेयि निच हव चने न सीतां प्रनिरामस्य
 हन्तमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः अत्र काव्ये मंद
 कान्ता वत्तं मंद कान्ता जलधिवऽगैर्मश्रुतौ नो गुरुचेति लक्षणात् १ नास्मिन्नद्रो
 कानिचिदचला विप्रयुक्तस्स कामी नीत्यामासान् कनकवल्लभं शरित्प्रकोष्ठः
 जायाठस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्रित्य सा नुवप्रकीडावरिस्तन गजप्रेक्षणीयं द
 दर्श २ नास्मिन्निति नास्मिन्नद्रोचि त्रकूटाद्रोऽप्रववा विप्रयुक्तः कान्ता विरहितः
 कनकस्य चलयः कटकं चलयो स्त्रिया मित्यमरः न स्यात्तं शो न पाने न रिक्तः प्र
 कोष्ठः कूर्परादधः प्रदेशो यास्यसः न योक्तः कुक्ष्यं न रं प्रकोष्ठं स्यात्प्रकोष्ठः
 कूर्परादधः इति विश्वः विरहदुःखानि कशात्वादित्यर्थः कामी कामुकः सः यक्षः

कतिचिन्मासान्नजष्टाविध्यर्थः मासान्नान्नगमयचनुरइतिवक्ष्यमावात्वात्
नात्वायाययित्वा जायागभिर्नक्षत्रैर्युक्तावौर्णमासीजायाहीनक्षत्रेयायुक्तः का
वइत्यपरप्राघाटयस्मिन्मासइत्याघाटोमासः सास्मिन्वौर्णमासीतिसंज्ञा
यामित्यवप्रयः नस्यप्रथममदिवसे जादिलखसानुं प्राक्रान्तनटंवप्रक्रीडाः
उत्तवानकेलयः उत्तवानकेलिष्टंगाद्यैर्वप्रक्रीडानिगद्यनइति शब्दार्थचेता
सुवर्षान्तःतिर्यगंतप्रहारः तिर्यगंतप्रहारस्तुगजः वरिषातोमतइतिहलायुधः
सचासौगजप्रसदवप्रेक्षणीयोदर्शना वः तंमेघंदर्शगजप्रेक्षणायमित्यत्र
पराहलोपालुप्तोवमा केचिदाघाटस्यप्रथमदिवसइत्यत्रप्रत्यासन्नेनभसिवक्ष्य
माणनभोमासप्रत्यासत्यर्थं प्रशमदिवसइतिपाठांतरंकल्पयन्तिनदसंगतं
प्रथमानिक्रमपौकारणाभावात् नभोमासप्रत्यासत्यर्थमुक्तमिति चेन्न
प्रत्यासतिमात्रस्यस्वमासप्रत्यासत्वेवदिवसस्याप्युपपत्तेरत्येतप्रत्यासनेरूपयो
गाभावाच्चिवक्षितत्वात् न विवाहितत्वेचस्वयदैपिप्रशमदिवसांतिमक्षयोमेघ
दर्शनकल्पनायाप्रमाणाभावे नतदसंभवात्प्रसुतप्रसृत्यक्षएचकुशलः संदेश

स्य चाय्यनर्पप्रतिकारस्वार्थस्य पुरत एवानुष्ठानमुक्तं भवेदित्युपयोगसिद्धिः
 नरुन्मनस्य नापंचिवेक इति चेत्तर्ह्यन्मनस्य नानर्पप्रतीकारार्थप्रतिपत्तिरपानि
 रपीति संदेश एवमाभूत् नथा च काव्यारंभ एवाप्रतिबंधस्यादिति जहोस्तुल्ये
 दीनचपांडित्यप्रकर्षः कथं न हि शायं नो मे मुजे ग शयनादित्यादिना भगवत्प्रधो
 धाचधिकस्य शायस्य मासचतुष्टयाचसिष्टत्वोक्तिः दशदिचसाधिक्यादिति चे
 न स्वपक्षेपिकथं सचिंशानिदिवसान् नत्वादिति संतोष्य नस्मादीषदेवमम
 पिचिवस्ति नमिति सुष्ठुक्तं प्रथमदिवस इति तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाध्या
 नहेनोरं नवीष्यश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्ने मेघालोके भवति सुरिनोऽस्य नम
 यावन्ति चेत्तः कंठ इत्युपप्रणयिनिजने किं पुनर्दूरसंस्थे नस्येति राजानो यक्षाः
 राजा प्रभो नृपे चंद्रेयक्षे क्षत्रियशक्रयो रिनिविश्वः राजा राजा राजराजः कुचेरः
 राजराजो धनाधिप इत्यमरः राजा हस्सरिवस्पष्टं इति टाप्पुयः तस्यानुचरो य
 तः प्रभवीष्यः धीरो दंष्ट्रत्वादं न संभिनाशुस्स न कौतुकाधानहेनोरभिलाषो

सादनकारणस्य कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे न महर्षयो रिनिविश्वः न स्य मेघ
स्य पुरोऽग्रमेकथमपि गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः शानहेतुविवक्षाया मध्यदिक्पम
व्ययं कथमादितथाप्यंतं यत्तमे गौरचवाठयो रत्नपुल्लमालायां स्थित्वा चिरंदध्यो
चित्तया मास मनोविकारो यश्च मनवयं न मिमिक्षेयः विकारहेतुमाह मेघेति
मेघालोके मेघदर्शने सति सखि नोपि प्रियजनसंगतस्यापि चेतः चित्तं जन्यथाभूता
च निष्पावा रोयस्य तदन्यथा वृत्ति भवति विकृतिमापद्यत इत्यर्थः कटा रत्ने प्रण
यितिकं ठालिग नार्थि निजनेदरे संस्था स्थिति र्यस्य तस्मिन् दूरसंस्थे दूरस्थे सति
किंपुनः किमु वक्तव्यमित्यर्थं विरहिणामेघदर्शमुदीयकमिति भावः जत्रार्थोत्तरन्या
सोलंकारः तदुक्तं दंडिना श्लेषस्यार्थोत्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन तत्साधनसमर्थ
स्य न्यासो यो न्यस्य वस्तु न इति ३ प्रत्यासन्नेन भसिदयिता जीवता संवना र्थो जीमतेन
स्वकुशलमयी हारयिष्य रप्रवृत्तिं सप्रत्यग्रेः कुठजकुसुमेः कल्पिता र्घ्या यतस्मै प्रीतः
प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ४ जयसमाहितोतः करणः किंकनवान्जाह प्रत्या
सन्नेति सयत्नोपाश्रितं दध्यो स इत्यर्थः नभसि प्रावणमाले नभः खं प्रावणो नभ इ

त्यमरः प्रत्यासन्नेजायाठानंनवीत्सान्निक्छेसतिदयिताजी विनालंवनार्थीस
 नचवीकालस्यचिरहिपरामतिदुस्सहत्वाडुत्यन्नप्रतीकारदनर्थस्योत्यनिप्रति
 बंधएवचरामेतिन्यायेनप्रागवप्रियाप्रापधारणावायंचिकीर्षुरित्यर्थः जीव
 नस्यमृतःपुटबंधोजीमृतःपुटोदरत्वात्साधुःनेनजीमृतेनजलधरेणप्रयोज्ये
 नस्त्रकुशलमयीस्वक्षेमप्रधानोप्रवृत्तिचार्ता चार्ताप्रवृत्तिर्विज्ञातइत्यमरः ६
 रायिष्यन्नप्रापयिष्यन्नृदपीतिहरवाक्रियार्थीक्रियोपपदात्तुप्रत्ययः जी
 वनार्थकर्मजीवनप्रदेनेवकारयितव्यमितिभावः हृकोरन्यतरस्योमिति कर्मसं
 ज्ञाविकल्पात्पक्षेकर्मरितृतीया प्रत्ययेः अभिनवेःकुटजकुसुमैःगिरिमालिका
 कुसुमैःकुटजोगिरिमालिकेतिहलायुधः काल्यनार्थीयकाल्यनोनुष्ठितः अर्थः
 रजाविधिर्वस्मेनस्मेकाल्यनार्थीय मृत्येपरजाविधावर्धइत्यमरः नस्मेजीमृता
 याक्रियाग्रहयामपिकर्तव्यमिति संप्रदानस्वाभ्युर्थीप्रातिप्रमुखानिप्रीतिस्वका
 षिवचनानियस्मिनकर्मयितनप्रीतिप्रमुखवचनंयथातथाशोभनमागतंस्वा

गजं स्वागतवचनं प्रीतस्स म्वा जहार कुशला गमनं पश्येत्पर्यः नाथेन तु
प्रतासने मनसीति साधिवानपाठः कल्पितः प्रत्यासन्ने प्रकृतिमायने सति
यस्तु तेनैव पूर्वपाठचिरोधः प्रदर्शितः त्वोस्माभिरापाठस्य प्रथमदिवस इत्ये
नत्पाठविलुप्तसमाधानेनैव समाधायि ४ धर्मज्योतिः सत्त्विलेन महतां सान्नि
पातः कुमेद्यस्संदेष्टा गच्छीः कुपदुकरवोः प्राप्तिभिः प्रावणीयाः इत्यौत्सुक्यादपरि
गपायनगुह्यकस्तं यथा चे कामार्ता हि प्रकृतिरुपपाद्येन नाचेननेषुः ५ ननु
चेतनसाध्यमर्थे कथमचेतनेन कारपि नुं प्रवृत्तत्वाक्षेपं कविः समाधत्ते ४
मज्ज्योतिरिति धर्मज्ज्योतिरनन्तश्च सत्त्विलमुदकं च मरुद्वापुश्च तेषां सान्निपा
तः संघातः मेघः का जचेतनत्वात्संदेहाहरपानर्ह इत्यर्थः पदुकरवोस्समर्थे
द्विधेः करवांसाधकतमसो त्रगत्रे द्विधेष्टा पितृमरः प्राप्तिभिश्चेतनेः प्राणी
नुचेतने जन्मात्पमरः प्रावणीयाः प्रावयितव्याः संदिश्यंति इति संदेहाः न एवा
र्थीः नेह इत्येवं जौत्सुक्यादिष्टार्थी युक्तत्वात् इष्टार्थी युक्त उत्सुक इत्यमरः अपरि
गपायनजविचारयनगुह्यको यत्तः न मेघं यथा चे तथा हि कामार्ताः कामेन पीडिताः

प्राणिनः चेतनाश्च प्रचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिरूपयाः स्वभावदीना हि का
 मोद्यानां युक्तायुक्तविवेकश्च न्यत्वादचेतनवांचानविरुद्धतत्त्वार्थः जत्र मेघसं
 देशयोर्विरुद्धार्थयोर्घटनान्नविरुद्धघटनास्यो विषमालंकारः तदुक्तं विरुद्ध
 कार्यस्योपनिर्गन्तव्यस्य वा भवेत् विरुद्धघटनाचासौ विषमालंकार इति त्रिधे
 नि सचार्थोत्तम्यासोपजीवितः तत्समर्थकत्वेनैव चतुर्थपादे ज्ञेयं तत्स्यो
 पन्यासान् ५ जानंवं शौविदिने पुष्कलावर्तकां न जानामित्वां प्रकृतिपु
 षं कामरूपं मद्योनः तेनार्थित्वं त्वयिविधिवशादुरवं धुर्गतो हं योचामो
 धावरमधिगुणो नाधमे लब्धुकामा ६ संप्रतियोचा प्रकारमाह जानमिति
 हे मेघत्वां भुवनेषु विदिने प्रसिधे भुवनचिदिने निषेतिभूतार्थकः मतिवृद्धी
 त्यादिना वर्तमानार्थत्वेन कस्य च वर्तमान इति भुवनज्ञादस्य वक्ष्यननानि
 यमान् समासो न स्यादिति केन च राजायामिति प्रतिषेधान् पुष्कलाश्च जा
 वर्तकाश्च पुष्कलावर्तकाः केचिन्सेद्यानां कठस्याः तेषां च शौ जानं महाकु